

„PERL UND STAIN” – ÉRTÉKNÖVELŐ DÍSZÍTÉSEK A KORA ÚJKORI POZSONYI POLGÁRSÁG ÉKSZEREIBEN

Tózsza Rigó Attila

Miskolci Egyetem, Egyetemes Történelmi Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros

Jelen tanulmány célja vizsgálni az ékszereknek a 16. századi pozsonyi polgárság mindennapi életében betöltött szerepét, illetve ezen értéktárgyak peciális díszítési módjait, különös tekintettel a végrendelkezési gyakorlatra. Általánosságban elmondható, hogy a ruházat mellett az ékszerek viseletét is szabályozó, és időről időre megújított ruharendtartások ellenére a luxus és a kiemelkedő társadalmi státusz reprezentálása iránti igény fokozatosan növekedett a korabeli európai polgárság körében. A tehetős polgárok újra és újra megszegték a városi hatóság által előírt korlátozásokat, mivel a lakosok nem akartak lemondani arról, hogy vagyonosságukat ily módon tárják a nyilvánosság elé. A személyes pompa mértéke természetesen szoros összhangban volt az egyes polgárnak a városi közösségekben elfoglalt helyével, illetve az adott személy rétegtudatával.¹ Ily módon tehát az ékszerek tükrözték tulajdonosuk anyagi helyzetét, társadalmi rangját.

A címben említett északnyugat-magyarországi város polgárságának ilyen irányú vizsgálatához egy speciális forráscsoportot, az 1529-1557 között született második pozsonyi Végrendeleti Könyvet vettük alapul.² A vizsgált városkönyv 391 testamentumot tartalmaz, amelyek tömeges méretekben szolgáltatnak a korabeli anyagi kultúrára vonatkozó adatokat, ezáltal kiváló lehetőséget biztosítva ahhoz, hogy széles körű információs bázisra támaszkodva többek között olyan témaköröket elemezhessünk, mint az anyagi kultúra és a polgárok társadalmi önde-

finíciós igényének metszéspontjában elhelyezkedő ékszerek tárgyköre. Ezen belül számos adalékinformációval szolgál, ha külön figyelmet szentelünk az ékszerek esztétikai küllemét javító és értékét növelő díszítési módoknak.

Rövid bevezetőként megemlíthető, hogy az 1460-as évektől visszaesés következett be Pozsony gazdasági életében. Mindez azonban nem befolyásolta negatívan az ékszerviselési szokásokat, épp ellenkezőleg, a késő középkori végrendeletek idevonatkozó mutatóit figyelembe véve az mutatható ki, hogy erősödött a lakosoknak az ilyen típusú ingóságok iránti igénye. Ennek eredményeként éppen a 16. század elejére vált jellemzővé az a folyamat, amelynek során egy személy kezén nagyobb számú ékszer is felhalmozódhatott.³

A kora újkori végrendeleteket vizsgálva ennek a tendenciának a folytatódását, vagy még inkább felerősödését tapasztaljuk. Megállapítható ugyanis, hogy az 1350 és 1529 között született 883 pozsonyi testamentumban (első Végrendeleti Könyv) 339, ékszerekről szóló említést találunk, amely 178 örökhagyótól származik. Az ékszerről rendelkezők az örökhagyók húsz százalékát teszik ki, az említések pedig az ingóságokról tett összes említés 8,8 %-át. A Szende által elvégzett feldolgozásban egy említés több darabszámot is takarhat, ennek megfelelően a késő középkori végrendeletekben egy testáló átlagban 3-4 ékszerről rendelkezett.⁴ A második Végrendeleti Könyv tanúsága szerint a 16. század második harmadában már magasabb volt az egy személy által birtokolt ékszerek száma. A vizsgált anyagban 82 testamentumban (az összes végrendelet 21,1 %-a) legalább 517 ilyen tárgy-

¹ Az ausztriai rendtartások általában ahhoz szabták az egy személy által viselhető ékszerek értékét, hogy az illető a városi közösség melyik rétegéhez tartozott (PETSCHACHER, Rebekka – WANZENBÖCK, Gudrun: Bürgerliche Alltagskultur im Spiegel Wiener Testamente (1593-1630). Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie Wien, 1993. 112.). Hasonló szabályozásról Pozsonyból nincs tudomásunk.

² Archiv mesta Bratislavy (AMB) Protocollum Testamentorum II. AMB 4 n 2.

³ Hasonló tendenciát mutatnak a korabeli alsó-ausztriai viszonyok is. SZENDE Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Társadalom- és Művelődéstörténelmi Tanulmányok 32. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2004. 143.

⁴ SZENDE 2004 4. és 12. táblázat, illetve 142.

ra vonatkozó említést találunk. Az összes ingóságra vonatkozó darab- és tételszámokhoz viszonyítva az ékszerek 18,2 %-os aránnyal vannak jelen. Megállapítható még, hogy a kora újkori végrendeletekben az ilyen jellegű érték tárgyaknak az egy főre eső száma átlagosan 6,3. A további összevetéshez a leggyakrabban előforduló értékesebb ékszerfajták darabszámait tudjuk még szembeállítani. Eszerint az első Végrendeleti Könyvben összesen 169 darab övet (65), gyűrűt (83) és pártát említenek (21).⁵ Ehhez képest a jelen tanulmányban feldolgozott 29 év végrendeleti anyagában nem kevesebb, mint 294 ilyen ingóság szerepel. Ezen belül 121 övről, 152 gyűrűről és 26 pártáról rendelkeznek az örökgyógyok. A polgárok által birtokolt ékszerek mennyiségének ilyen mértékű növekedése a tárgytipus két legfontosabb funkciójával hozható összefüggésbe.

A reprezentatív szerep kapcsán már érintettük, hogy az ékszerek kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy kihangsúlyozzák tulajdonosuknak a közösségen belüli társadalmi státuszát és ezzel szoros összefüggésben az illető személy által képviselt gazdasági erőt. Bizonyos ékszer típusok viseletében a polgárság a nemesi szokásokat igyekezett követni, utánozni. A késő középkorban még elsősorban a nemesség hatalmi jelvényének számított például a gyűrű. Az a tény, hogy a városi lakosság körében ezen ékszer típus száma jelentősen nőtt, közvetett módon utalhat a kora újkori polgárság megnövekedett gazdasági erejére.

A reprezentáció mellett ki kell még emelnünk az értékhordozó funkciót. Utóbbi minden korra érvényes, gazdasági krízis idején, vagy háborús időszakokban pedig felerősödik jelentősége. A korszak eseményeit, az országban uralkodó zürzavaros állapotokat és az állandó háborús veszélyt ismerve nem meglepő, hogy a polgárok szívesen fektettek könnyen mobilizálható, ugyanakkor jelentős értéket képviselő, sokszor drágakövekkel, gyöngyökkel díszített, arany és ezüst ékszerekbe. Az ilyen ötvöstárgyak iránti nagy keresletet feltételezi az is, hogy a testálók között szép számmal találunk ötvösöket, vagy olyan asszonyokat, akiknek férjük ilyen mesterseget üzent. A végrendelkezők között foglalkozási ág tekintetében a kézművesek alkotják a legnagyobb csoportot (155 testamentum). Ezen belül 43 szakma különíthető el. Az ötvösök és

az aranyművesek összesítve az egyik leggyakoribb iparoscsoportot képezik (9 végrendelet). Ez az adat közel egybevág azzal a feltételezéssel, amely átlagosan tíz főre becsüli a 16-17. században egyidejűleg a városban működő ötvösök számát.⁶

A pozsonyi ötvösök céhkönyve 1575-ből maradt fenn. Ebben hivatkoznak egy korábbi céhszabályzatra, tehát valószínűleg a korábbi évtizedekből, esetleg már a 15. végétől is rendelkeztek céhszabályzattal. Az 1575-ös forrás szerint azoknak az idegen iparosoknak, akik a céhbe történő felvételüket kérték, előbb legalább két évig Pozsonyban kellett dolgozniuk legényként, majd mesterremek elkészítésével kellett bizonyítani szakértelmüket. A pozsonyi születésű legényeknek más városban töltött tanulóéveit beszámították.⁷ A 16. századi mesterek között csak egy pozsonyit ismerünk, a többség osztrák területről, főleg Kremsből és Salzburgból származott. A legények között is kevesen vannak olyanok, akik magyar városokból kerültek Pozsonyba. Az idegen származásúak között találunk bécsiakat, szászországiakat, a Lajta menti Bruckból, vagy Hainburgból származókat, s ezek mellett ritkábban olyan távoli területek, mint Pomeránia, Württemberg, vagy Schleswig-Holstein fiai is előfordultak.⁸

Az ötvösművek szigorú ellenőrzése megkövetelte az áru minőségének hitelesítését. Ez két lépcsőben történt. Először maga a mester ütötte rá a kész árura saját mesterjegyét, amely rendszerint a keresztnév és a családnév kezdőbetűiből állt. Ezt követően – az ötvöstárgy anyagának és formájának vizsgálata után – a céhmesternek kellett a céh hitelesítő jegyével ellátnia a kifogástalannak minősített árut. Ha a munka nem felelt meg a kívánt követelményeknek, akkor a céhmester a céhtagok jelenlétében összetörte azt.⁹ A pozsonyi ötvösök céhjegye a város címeréből ismert városfalrészlet ábrázolta kapuval és

⁶ KÓSZEGHY (WINKLER) Elemér: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Bp., 1936. 289.

⁷ MIHALIK József: Háromszáz év a pozsonyi ötvösség történetéhez. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1911. 85–155., itt: 87.

⁸ MIHALIK 1911. 97.

⁹ MIHALIK 1911. 98. Egy 1627-es bejegyzés szerint Hans Volkhan egy klenódiomot és egy rubinköves gyűrűt készített mesterremeknek. A mesterek nem fogadták el a munkát, azonban mégis felvették a céhbe, azzal a kikötéssel, hogy újra el kellett készítenie a kérdéses tárgyat. MIHALIK 1911. 90.

⁵ SZENDE 2004 137–140.

három toronnyal.¹⁰ Emellett jellemző volt a városban készült ötvöstárgyakon az anyag vizsgálatánál a fűrészvonalú metszés alkalmazása is („*Ziselierstich*”).¹¹

Drágakövek és más értéknövelő díszítések a gyűrűknél

A gyűrűnek (*ring*), mint ékszertípusnak korábban említett funkciói mellett fontos szimbolikus jelentősége volt és van. A gazdagság és a hatalom jelképes megtestesítése mellett említhetjük itt többek között a köralakra visszavezethető jelentéstartalmat, az önmagába záródó körforma ugyanis az örök és feloldhatatlan kapcsolatra utal.¹² Az eljegyzési gyűrűk esetében nyilván a férfi és a nő között létrejövő házassági kapcsolat feloldhatatlanságára asszociálhatunk.

A gyűrű a testamentumokban a második leggyakrabban említett ékszertípus (152 tétel). A rendelkezések több mint 90 %-a a vagyoni elit tagjaihoz kötődik.¹³ Fontos megjegyeznünk, hogy az egyes ékszerek közül egyedül a gyűrűk esetében találkozunk a férfiak többségével. A felső réteg körében a férfi említők majdnem kétszer annyian vannak, mint a nők. Mivel joggal feltételezhető, hogy a polgárok minden esetben rendelkeztek ékszereikről, megállapítható, hogy a hatalom és a gazdagság ezen szimbóluma elsősorban a korabeli tekintélyes férfiak viseletéhez tartozott. A nemek szerinti tagolódást követve elmondható, hogy a vagyonos férfiak a gyermekek közül inkább fiaikra, míg a

tehetősebb asszonyok szinte kizárólag lányaikra örökítették ezeket a darabokat. A fenti adatokból arra következtethetünk, hogy léteztek külön férfi és női változatok, még ha a végrendeletekben nem is találunk erre vonatkozó megjegyzést.¹⁴ Ezzel szemben viszont a tárgyalt ékszertípus kapcsán viszonylag változatos formagazdagságról kapunk információt. A gyűrűk leírása által nyert adatokat két csoportra oszthatjuk. Egyik részük a tárgyak alakjára, másik részük főként anyagára vonatkozik. Az információk (212 adat) túlnyomórészt (közel 94 %) olyan testálóktól származnak, akiket a vagyoni elithez soroltunk. Így tehát inkább csak a felső rétegre jellemző gyűrűkről kapunk információkat.

Az ékszerek alakja nagyban összefüggött azok funkciójával. A legjellegzetesebb gyűrűtípus a pecsétgyűrű (13 említés). Három esetben fordult elő, hogy egy személy két ilyen darabról rendelkezett. Mindhárman a vagyonos felső réteghez tartoztak. A 16. században ezek a darabok a férfiviselet fontos elemei voltak. Különleges funkciójukból eredően nem csak kedvelt ékszereként, vagy státusszimbólumként szolgáltak, hanem egyben praktikus feladatot is elláttak, amelynek jelentős szerepe volt a korabeli jogi életben.¹⁵ A késő középkorra már a legtöbb polgár, vagy család rendelkezett pecséttel. Ennek fényében viszont meglepő, hogy a végrendelezők csak ilyen kis csoportja említi ezt az ékszertípust. Ez valószínűleg arra a szokásra vezethető vissza, hogy a halottal együtt pecsétjét is eltemették, nehogy azt más fel tudja használni.¹⁶ Az ékszertípus örökösei között csak férfiakat találunk. A legtöbb esetben az örökhagyó fia, annak hiányában fivére, ritkábban férfi barátja örökölt ilyen darabokat. A pecsétgyűrűk nem csak mint a végrendeletek tárgyai jelennek meg, hanem egyben a testamentumok gyakorlati megvalósulásának is fontos részei is voltak, hiszen számos esetben említik, hogy az utolsó

¹⁰ KŐSZEGHY WINKLER Elemér: A kutatás némely módjai az ötvösség történetében. *Archeológiai Értesítő* 1911. 33–50. p. (A továbbiakban: KŐSZEGHY WINKLER 1911/a) 44. A legkorábbi fennmaradt egyéni mesterjegy a 16. század végéről egy Jacob Steiger nevű ötvösmestertől származik. A jegy mindkét oldalán bevágott szív-pajzsban egy *J* és egy *S* betűt ábrázol. KŐSZEGHY WINKLER Elemér: A pozsonyi ötvösjegyek. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 1911. 155–161. itt: 158–159.

¹¹ KŐSZEGHY WINKLER 1911/a 39.

¹² PETSCHACHER–WANZENBÖCK 1993. 114.

¹³ A vagyoni elit definiálásához a 391 testálót két csoportra osztottuk annak alapján, hogy mekkora vagyonról rendelkeztek. A felső réteg elhatárolásánál az ingatlanról és az ékszerekről tett rendelkezések, ill. a pénzhagyatékok játszották a legfontosabb szerepet. A Végrendeleti Könyv információi mellett bevontuk az elemzésbe az 1542/43-as pozsonyi adójegyzék és az 1538–1566 közötti pozsonyi Tiltáskönyv idevonatkozó adatait is. Mindezek alapján elkülönítettünk egy 106 főből álló vagyoni elitet (27,1%), a fennmaradó 285 örökhagyó csoportját (72,9%) a városi középréteghez tartozónak vélhetjük, hiszen általánosan elfogadott, hogy a korszakban a városi polgárság közép- és felső rétegének képviselői tettek írásban végrendeletet.

¹⁴ Elképzelhető az is, hogy egyszerűen csak méretbeli különbségekről volt szó. Ebben az esetben a nagyobb férfigyűrűket könnyebben lehetett úgy átalakítani, hogy azt az örökhagyó lánya hordhassa. A nagyobb számú rendelkezések esetén pedig nyilván nem a személyes használat volt az elsődleges, hanem a teauráló funkció.

¹⁵ PETSCHACHER–WANZENBÖCK 1993. 114.

¹⁶ SZENDE 2004 139. A kora újkorban ismerünk soproni polgárok körében olyan példát, amikor meglévő címerpecsétjük helyett gemmával díszített gyűrűjüket használták hitelesítés végett. TOMPOS Ernő: Soproniak középkori pecsétjei. *Soproni Szemle XXVII/1973.* 289–306. itt: 290. A gemmához ld. még később a drágakövek tárgyalását.

rendelésben foglaltak hitelességét a tanúknak, illetve néha magának a testálónak is saját pecsétjükkel kell megerősíteniük.

Három alkalommal említenek férfiak jegygyűrűt (*gemahlring*), amelyet minden esetben feleségükre hagynak. Két esetben találkozunk ún. „emlékgyűrűvel” (*gedenkhiring*), melynek funkcióját nem tudtuk közelebről meghatározni. A kiemelkedő vagyonról rendelkező seborvos, Leopold Seidenschwanz seborvos részletebben is leír egy ilyen darabot. Végrendeletében vejére, Thomas Entzenweißra hagy egy *gedenkhiringet*. Utóbbi ebben az évben (1556) pozsonyi jegyző volt. Az említett ékszer három részből, vagy gyűrűből állt, amelyeket valószínűleg egymásba lehetett illeszteni („*meinen guld gedenkhn ring, welche drei inain sind*”).¹⁷ Egyszer említenek még *dratringet*, amelyet valószínűleg vékony arany csikokból olvasztottak össze és egy testamentumban szerepel *daumbring*, amelyet minden bizonnyal a hüvelykujjon viselt tulajdonosa.

Az anyagra vonatkozó adatokból egyértelmű, hogy az aranyból készült gyűrűk voltak többségben (108 tétel). Ehhez képest csekély számban említenek kisebb értékű ezüst gyűrűt (8 tétel). Két esetben olvashatunk aranyozott darabokról.

A gyűrűket díszíthették különböző ábrákkal, vagy egyszerűbb képekkel is. Ez két módon történhetett: zománcozással (ilyenkor *drauf* kifejezés szerepel), vagy gravírozással (*in*, vagy *drin* kifejezéssel jelezték). Az előbbire példaként két különleges darabot emelhetünk ki, amelyeket Mert Zirkendorffer tanácsos hagyott fiaira. Az egyik gyűrűn Szt. György, a másikon egy szarvas alakja volt látható („...*dem Daniel den grossern, drauf S. Jörg, den kleinern dem Cristoff, drauf ein hirsch*”).¹⁸ Gravírozásra olyan esetben találunk példát, amikor belevésték a tulajdonos monogramját a gyűrű anyagába.

A gyűrű esztétikai és tényleges értékét a fent említett egyszerűbb díszítési módok mellett leginkább az emelte, ha drágakövet foglaltak bele. A drágakövek értékét több tényező határozta, illetve határozza meg napjainkban is. Különleges színük és fényük mellett minden korban nagy jelentőséggel bírt ritkaságuk. Felkutatásuk, kitermelésük, szállításuk és nem utolsósorban megmunkálásuk igen magas költségekkel járt.

Mivel a legtöbb drágakő a természetben, nem abban az alakban fordul elő, ahogy felhasználják őket, ezért a kívánt forma elérése igencsak munkaigényes folyamat. Az ötvösnek már előre tudnia kellett, hogy az adott nyerskőből milyen rendeltetésű ékkövet kell készítenie, s a kívánt formát a legkisebb anyagvesztéssel kellett kialakítania. Az esztétikai hatás és a ritkaság mellett fontos tényező még ezeknek az anyagoknak a keménysége, amely ellenállóvá tette őket a rendszeres igénybevételnek, s gazdájuk számíthatott tartósságukra.

Kiemelkedő szépségük és jelentős anyagi értékük mellett, vagy éppen ezekből következően számos drágakőhöz különböző legendák, babonás hiedelmek kapcsolódtak. A vörös árnyalatú kövek, mint a rubin és a karneol a rangot és a hatalmat jelképezték. A hegyikristályról azt tartották, hogy elűzi a rossz álmokat, a zafírnak pedig a lázas betegségek gyógyításában tulajdonítottak szerepet. A smaragd a remény örök zöld színével a hűség és a szerelem jelképe volt. A drágakövek királynője, a gyémánt a tisztaság, a szerencse és a béke szimbólumává vált. Bizonyos köveket bolygókkal hoztak összefüggésbe, ennek eredményeként az egyes hónapokhoz is rendeltek drágaköveket, így például a februárhoz az ametisztet, az áprilishoz a gyémántot és a hegyikristályt, májushoz a smaragdot, a júliushoz a rubint, a szeptemberhez a zafírt, a novemberhez a topázt, s végül a decemberhez a türkiszt.¹⁹ A 14-15. században Genova és főleg Velence vált az európai drágakő-kereskedelem központjává. Később Párizs, Antwerpen, Amsterdam, Rotterdam, illetve Közép-Európában Nürnberg és Prága jutott jelentős szerephez.

A tárgyalt pozsonyi végrendeletekben több mint hatvan idevonatkozó említést találunk. A drágakővel díszített ékszerek jelentőségét mutatja a vagyonos városi jegyző, Heinrich Schedel esete is, aki összesen nem kevesebb, mint 17 gyűrűről rendelkezik, és ezek közül csak azt a négyet nevezi meg konkrétan, amelyekbe valamilyen ékkövet foglaltak. A drágakövekről szóló információkat az 1. táblázat foglalja össze.

A fentiek tekintetében érdemes röviden megvizsgálnunk, hogy a korabeli polgárság felső rétege körében milyen drágakövek örvendtek népszerűségnek. A két leggyakoribb, a korund csoportba tartozó rubin és zafír. Előbbi

¹⁷ AMB Prot. Test. II. fol. 317b.

¹⁸ AMB Prot. Test. II. fol. 252a.

¹⁹ OBERFRANK Ferenc–RÉKAI Jenő: Drágakövek. Bp., 1982. 199–201.

klasszikusan mélyvörös árnyalatú, azonban színváltozatai a rózsaszínűtől a vérvörösön át egészen a sötét bordóig, sőt a barnás árnyalatúig terjedhetnek.²⁰ Egy esetben zafírral együtt fordul elő, míg két gyűrűben smaragddal kombináltak. Egy különleges darabról ír Blasy Beham, amikor feleségére és születendő gyermekére hagy egy nagy aranygyűrűt, amely kígyó alakot formál, s a kígyó nyelve rubinból készült („*gemacht wie ein shlangen mit einer rubinen zungen*”).²¹ A leggyakrabban kékes árnyalatú zafiroknak számos más változatát is ismerjük. Mindazokat a korundokat, amelyek nem piros színűek, zafírnak nevezzük. Ebből következően létezik zöld, sárga és ibolyaszínű zafír, valamint szintelen változat is (leukozafor).²² A testamentumokban valószínűleg kék árnyalatú zafirokat említenek. Erre abból következtethetünk, hogy az ettől eltérő ritkább, s ezért értékesebb árnyalatokat biztosan külön kiemelték volna. Itt találunk utalást a drágakő táblás megmunkálására („*gros guld ring mit einer grossen sophier tafel versetzt*”).²³ Ebben az esetben a követ valószínűleg úgy illesztették a foglalatba, hogy az nem emelkedett ki a gyűrű síkjából, illetve nem csiszolták fazettás felületűre. Hasonló kivitelezést feltételez a *blat* megjelölés is.

A mindenkor legértékesebb és legkeresettebb drágakövek, a gyémántok említésénél a táblás megmunkálás mellett több esetben találkozunk a *gespitzn* kifejezéssel, amely valószínűleg a *cabochon*, vagyis domború csiszolási módra utal. A gyémántok csiszolását egészen a késő középkorig elég kezdetleges eszközökkel végezték. A Brüggeből származó Ludwig van Berquem 1456-ban dolgozta ki a gyémántporral történő csiszolás technikáját. Ez új lendületet adott a kereskedelemnek, s a kora újkor időszakára tovább nőtt a vagyonos rétegek által támasztott kereslet. Precízebb csiszolásra utaló megjegyzés olvasható a korábban már említett Blasy Beham testamentumában, amikor is egy háromszögletű gyémánttal („*mit einem dreieckheten diemant*”) díszített jegygyűrűről rendelkezik.²⁴

Drágakő	Vagyoni elit	Középréteg	Σ
Rubin	8	1	9
Zafír	6	–	6
Gyémánt	5	–	5
Türkisz	5	–	5
Karneol	5	–	5
Hiacint	4	–	4
Ametiszt	2	–	2
Smaragd	2	–	2
Gyöngy ²⁵	1	1	2
(Hegyi)kristály ²⁶	1	–	1
Kalcedon	1	–	1
Cirkon	1	–	1
Topáz	1	–	1
Kék kő	1	1	2
Barna kő	2	–	2
Vörös kő	1	–	1
Zöld kő	1	–	1
Fehér kő	1	–	1
Egyéb kő ²⁷	14	–	14
Összesen	62	3	65

1. táblázat: Drágakövek a végrendeletekben testálók szerint

A három legértékesebb drágakő mellett gyakran előfordul még a kisebb értéket képviselő, zöldeskék, vagy égszínkék, ritkábban sárgászöld árnyalatú és átlátszatlan türkisz, és a karneol. Utóbbi tulajdonképpen vörös színű kalcedon. Az egy alkalommal szereplő kalcedon leggyakoribb színe a szürke, vagy kékesszürke.²⁸ Összesen ötször említenek cirkont. Ebből négy annak leggyakoribb változatára, a hiacintra (*hyacint*) utal, amely leginkább sárgászöld árnyalatban fordul elő. Az utóbbi két kőhöz hasonlóan közel áll egymáshoz a hegyi kristály és a lilás árnyalatú ametiszt. Jelentőségük, hogy a legtöbb eddig felsorolt drágakővel ellentétben ezek Magyarországon is előfordulnak, így valószínűleg nem tartoztak a tárgyalt időszakban

²⁵ Jóval nagyobb számú gyöngyről esik szó a testamentumokban. Az övekre és pártákra felvarrt gyöngyök számát azonban még csak megközelítőleg sem tudjuk meghatározni (négy ilyen módon díszített öv és 17 ilyen párta szerepel), ezért itt csak a gyűrűkbe foglalt gyöngyökről közölhetünk pontos információt.

²⁶ Egy alkalommal szerepel *chrisoliv* kifejezés. Kristály alatt valószínűleg itt hegyi kristályt értettek.

²⁷ Közelebről nem azonosítható. Hét esetben csak a *stein* szó szerepel, másik hét alkalommal olyan neveket említenek, amelyek pontos jelentését nem tudtuk közelebről meghatározni.

²⁸ Nevét a Boszporusz partján fekvő ókori városról, Khalkedonról kapta. A karneol elnevezés pedig a latin *cornu* (cseszesnyé) szóból ered. OBERFRANK–RÉKAI 1982. 151.

²⁰ Nevét is színéről kapta (*ruber*). OBERFRANK–RÉKAI 1982. 113.

²¹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol. 231a.

²² OBERFRANK–RÉKAI 1982. 116.

²³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol. 231a.

²⁴ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol. 231a.

sem a legdrágább ékkövek közé.²⁹ A nagyobb értékű kövek közül egyedül a smaragd volt számottevő mennyiségben megtalálható Európában. A Salzburg közelében lévő Habachtal környékén volt egy jelentősebb lelőhely.³⁰

A drágakövek méretéről, értékéről sajnos nem rendelkezünk információkkal. A mérethez vonatkozóan csak hozzávetőlegesen értelmezhető (*klein* és *gros*) jelzőkkel találkozunk. Többször előfordul viszont gemmák említése, amelyek minden bizonnyal növelték az adott darab értékét.³¹ Ilyenkor különböző figurális ábrákat hoztak létre a gyűrű vagy a kő felületén. A gemmáknak két nagy csoportját különböztetjük meg: a kámeák (*Gamahe/Gamaha*) esetében a figura kiemelkedik a drágakő síkjából, tehát egy domború ábrázolási módról van szó, míg az intagliók (olaszul jelentése: metszet) készítésekor az ábrát belevésik az anyagba, azaz a minta a kő síkjától alacsonyabban van. A tárgyalt testamentumokban hét esetben fordul elő ilyen díszítési mód. Ezek közül kettőnél kámeáról beszélhetünk. Ezeknél nem részletezik az ábra formáját. A fennmaradó öt esetben valószínűleg intagliót említenek (a „*versetzt darein*”, vagy a „*darein geschnitten*” kifejezéssel jelölik). Ebből három darabnál egy-egy arc van belevésve a kőbe, egynél egy fejét említenek, míg a már többször említett Beham pecsétgyűrűjébe saját címerét vésette bele.³²

Általában a vagyoni elit vizsgálata szempontjából azért van nagy jelentősége a drágakövek és egyéb díszítési módok ilyen mélységű részletezésének, mert a gyűrűk számának a késő középkori darabok előfordulásához viszonyított mennyiségi növekedése mellett az ékszerek részletesebb esztétikai leírása, minőségi mutatóik kiemelése is azt mutatja, hogy nagyobb hangsúlyt kaptak ezek az értéktárgyak.

²⁹ A legtöbb drágakövet keletről hozták be Európába. A gyémánt szinte kizárólagos lelőhelye egészen a 18. századig India volt. A rubin hazájának Burma számított, míg a legfontosabb zafir- és topázlelőhelyek Ceylonon voltak. OBERFRANK–RÉKAI 1982. 71., 114., 117., 141.

³⁰ OBERFRANK–RÉKAI 1982. 126.

³¹ A reneszánsz idején jöttek divatba az antik gemmákkal díszített gyűrűk. A 15–16. század fordulóján már arra is volt példa, hogy ezek az ékszerek a pecsétgyűrűket helyettesítették. Amint azt korábban említettük, Sopronban már a 15. század utolsó évtizedeiben is használtak gemmákkal ellátott gyűrűket végrendeletek hitelesítésére. TOMPOS 1973. 290., ill. 305.

³² Mind az öt intagliós gyűrű Beham testamentumában szerepel.

A gyűrűk értékére vonatkozóan öt végrendeletben találunk információkat. Ezek közül viszont csak egy esetben adnak meg pontos értéket, a fennmaradó négyenél ugyanis adósság törlesztéseként zálogba adott tárgyról van szó, ahol a gyűrűk más értékes ingóságokkal (legtöbbször ezüst edényekkel, övekkel, egy esetben egy itáliai nyereggel) együtt szerepelnek és értéküket összesítve közlik. Az említett használható információ szerint a vagyonos Blasy Gros ötvös vejére hagy egy zafiros gyűrűt, amelynek értékét hatvan tallérra becsüli („*ein ring mit aim sophier blat geschätzt per 60 taler*”).³³ A mintegy negyven arany forintot érő darab értékét nyilván erősen megemelte a belefoglalt drágakő. A többi tételnél, ahol gyűrűk és más tárgyak pénzbeli értékét együttesen adják meg az összegek 6 és 22 arany forint között mozognak.

A gyűrűk örökösei között döntő többségében a végrendelezők gyermekeit találjuk (63,5 %). Korábban már említettük, hogy a férfiak valamivel nagyobb arányban rendeltek ilyen ingóságot fiaik számára, míg a nők szinte kizárólag lányaikra hagyták gyűrűiket. A férfi örökhagyók vizsgálatánál némileg zavaró, hogy a legnagyobb számú gyűrűről rendelkező Blasy Beham születendő gyermeke és felesége között megosztva rendelkezik ékszereiről. Így ebben az esetben jelentős számú gyűrű örökösének a neve bizonytalan. A házastársnak örökösként történő megjelölése inkább a férfiaknál volt jellemző, nők csak két esetben hagytak férjükre ilyen értéktárgyat. A rokonság egyéb tagjai között szinte kivétel nélkül testvérek szerepelnek, s olyan esetekben, amikor nem állt fenn rokonsági kapcsolat örökhagyó és örökös között, akkor kizárólag csak barátokra, azok lányaira, feleségére, vagy lánytestvérére hagytak gyűrűket. Szolgálók, szegények, ispotály egyetlen esetben sem jelenik meg kedvezményezettként. Összességében elmondható, hogy a gyűrűket még a többi ékszerhez képest is jobban igyekeztek a család körén belül tartani. A szűk családtagok aránya az örökösök között 77,3 %, a teljes rokonságé pedig 92,7 %.

Párták és egyéb ékszerek

Az eddig tárgyalt három leggyakoribb ékszer típus mellett még viszonylag gyakran (30 említés) jelenik meg a korszak jellemzően női

³³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol. 239a.

fejdíszre, a pártá (*Pärtl, Parten, perten*). A tulajdonosok között a vagyoni elithez tartozók és a középréteg képviselői itt már közel egyenlő arányban vannak jelen (17 : 13). Ez az ékszertípus tehát valószínűleg mindkét vagyoni rétegen belül hasonló népszerűségnek örvendett. A nem szerinti megoszlás igazolja, hogy az ékszert nők hordták. Mindössze két alkalommal jelenik meg férfi említő, ezekben az esetekben nyilván az értékhordozó funkció volt hangsúlyos.

A vagyoni elit tagjai minden esetben említik a párták valamilyen jellemzőjét. Az esetek nagy többségében mindkét rétegnél a fejdísz gyöngyökkel díszített változatáról van szó (17 említés). Egy esetben azt is kiemelik, hogy a pártán lévő gyöngyöt egy ingről varrták át. A gyöngyök mellett még ezüst gombokkal is díszíthették a pártákat. Jacob Körbler felesége, Barbara asszony egy borostyánkő-, vagy achát-díszítésű darabot („*ain augstaine perten mit aim pisem knopff*”) hagy lányára.³⁴ A *pisem* kifejezés még kétszer fordul elő. Ezekben az esetekben valószínűleg egy pézsmából készült és alma alakot formázó dísz (*pisem apfel*, vagy *Bisamapfel* – pézsmaalma, pézsmaszagoló) varrtak a pártára. Ez egy gömb alakú csüngő volt, amit gerezdenként szét lehetett nyitni és a belsejébe olyan illatos anyagokat helyeztek, amelyeknek gyógyító hatást tulajdonítottak (például pestis és más járványok ellen). Már az illatanyagok miatt is értékes volt, s értékét tovább növelte, hogy a tartó kazetta sokszor nemesfém-ből készült.³⁵ A párták örökösei között mindkét vagyoni rétegnél a rokonság – kisebb részben a baráti kör – fiatal nőtagjai vannak jelen a legnagyobb számban.

A 15. század folyamán a női ruhák kivágásának elterjedésével egyre kedveltebb lett a nyakékek viselete.³⁶ Még a pártákhoz képest is csekélyebb számban vannak jelen a nyakékek (*goller, halsgoller*) és a láncok (*kette*), összesen 11 említéssel. Utóbbiak anyagára két darabnál van adatunk: egy ezüst és egy arany láncot említenek. A *goller* kifejezés valószínűleg olyan nyakékre utal, amelynél – az övekhez hasonlóan – szövet alapra varrtak nemesfém díszítést. Egy-

egy esetben van információnk damasztra, atlaszra és tabitra. A tulajdonosok között döntő többségében a vagyoni elit tagjait találjuk, az örökösök nagyjából egyenlő arányban oszlanak meg a rokonság egyes tagjai között. Őt *schenkpfennigről* rendelkezik a fentiekben már többször említett seborvos, Seidenschwantz. Ezt a medálként szolgáló ékszertípust valószínűleg a nyakban hordták láncon.³⁷ Mind az öt *schenkpfenniget* hasonló módon díszítették („*darauf ist das alt und neu testament*”), és feltűnő még, hogy mind az öt darabot női örökös kapta (Seidenschwantz lánya hármat, egyet-egyet nővére és menyé). Találunk még az ékszerek között egy kis arany keresztet, egy utazáskor használt ezüst órát és egy – a párták díszinél már említett – *pisem apfelt* önállóan.

Összességében elmondható tehát, hogy a késő középkorhoz viszonyítva a 16. század derekán már magasabb volt a városi lakosság körében az egy főre jutó ékszerek száma. Az ilyen ingóságokról rendelkező testálók között jelentős többségben vannak a vagyoni elithez sorolt örökhagyók. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az elit csoportjának elhatárolásakor fontos szerepet tulajdonítottunk az ékszerhagyatékoknak, ami nyilván bizonyos mértékig torzítja az ékszerről rendelkezők vagyoni megoszlás szerinti megítélését a vagyoni elit javára. A személyes használati tárgyak közül egyértelműen az ékszereknek volt a leginkább reprezentatív jellegük. Emellett fontos még kiemelni ezeknek a tárgyaknak a teauráló funkcióját, amelynek jelentősége fokozottan érvényesülhetett a tárgyalt időszakban.

A három leggyakrabban említett tárgy típus közül a gyűrűknél találkozunk a leggyakrabban viszonylag részletes leírásokkal, amelyek szemléletes képet nyújtanak a korabeli polgári viselet ezen darabjairól. A tulajdonosok körén belül az inkább a férfiviselet részét képező gyűrűk kivételével a nők többségét tapasztalhatjuk. Az örökösök tekintetében elmondható, hogy a testálók vagyoni helyzetüktől függetlenül igyekeztek ezeket a vagyontárgyakat a rokonság és azon belül is a szűkebb család körén belül tartani. Továbbá nagyon alacsony az olyan esetek aránya, amikor az ékszer nem csak a rokoni körből, hanem nagy valószínűség szerint az örökhagyó által képviselt vagyoni körből is kikerült, azaz

³⁴ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol. 98b.

³⁵ TORANOVÁ, Eva: A limitációk jelentősége az iparművészeti kutatásban. In: NAGYBÁKAY Péter (szerk): VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1992. November 9–11. Bp., 1993. 41–48., itt: 33. KÜHNEL, Harry (szerk): *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung*. 1992. (A továbbiakban: *Bildwörterbuch*) 209.

³⁶ *Bildwörterbuch* 99.

³⁷ POPELKA, Fritz: *Geschichte der Stadt Graz*. II. k. Graz, 1960. 374.

az ékszert valamely szolgálónak szánták, vagy kegyes adományként rendelkeztek róla (a vagyoni elitnél 4,3 %).

Kegy tárgyak

A mindennapi használati tárgyak több csoportjánál általában az tapasztalható, hogy az elsődleges funkció mellett ezek az ingóságok még más szerepet is betöltöttek tulajdonosuk életében. Főként a ruhák és az edények, illetve kisebb részben a bútoroknál állapítható meg ilyen jellemző. A kegy tárgyak esetében is ehhez hasonló „többszörös funkcióról” beszélhetünk. Elsődlegesen nyilván a tulajdonos személyes vallásosságának elengedhetetlen eszközei voltak, másrészt viszont ezek a tárgyak legtöbbször értékes anyagból készültek, így a kegy tárgyak értéke sokszor az ékszerekével vetekedett. Ily módon fontossá vált érték hordozó szerepük is, illetve ha nem is olyan expresszív módon, mint az ékszerek, de ezek az ingóságok is alkalmasak voltak a vagyonosság kifejezésére. Így tehát az ájtatosság leple alatt egyfajta „bujtatott reprezentációt” is szolgáltak a kegy tárgyak.

Összesen 38 ilyen ingóságot említenek a végrendeletekben. Az örökhagyók anyagi helyzet szerinti megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy a kegy tárgyat említő személyek döntő többsége a vagyoni elithez tartozott. Tizenkilenc ilyen testáló említ összesen 33 darabot, ezzel szemben a középréteg mindössze öt végrendelezővel képviselteti magát. Mind az öten csak egy-egy darabról rendelkeznek.³⁸ Foglalkozás alapján a kereskedők jelennek meg a legnagyobb számban. A kegy tárgyakról rendelkezők között a felső rétegen belül is kiemelkedő vagyonnal bíró kereskedők vannak többségben. A nemek szerinti megoszlás a nők többségét mutatja (60,5 %). A továbbiakban megvizsgáljuk az ebbe a csoportba tartozó ingóságok formai sajátosságait.

Az ide sorolt tárgyak kivétel nélkül rózsafüzérek, vagy másként olvasók (*pette*, *pater noster*). Ezeket a tárgyakat eredetileg a Miatyánk-imádságok számlálásánál használták (ld. *pater noster* elnevezés), a késő középkor időszakában már egyre inkább a Mária-kultuszhoz

kötődő kegy tárgyként jelentek meg.³⁹ Korábban már említettük, hogy a végrendeletekben előforduló kegy tárgyak legtöbbször értékes anyagból készültek. Az örökhagyók szerencsére az esetek többségében nem mulasztották el viszonylag részletesen leírni a rózsafüzérek tulajdonságait. Ez is mutatja, hogy nagy jelentőséget tulajdonítottak ezeknek az értéktárgyaknak. Az anyagra, vagy a kivitelezésre vonatkozólag összesen 63 információval rendelkezünk. Ennek az adatnak a tárgyak számához viszonyított aránya nagyjából megegyezik a gyűrűknél (és az öveknél) tapasztaltakkal. Ez is bizonyítja a kegy tárgyak magas értékét.

A leggyakrabban korall olvasókat említettek (26 darab).⁴⁰ Ezek mellett négy ezüst, két achát és két kalcedon rózsafüzérről rendelkeztek. Utóbbiak közül említést érdemel a vagyonos bíró, Blasy Beham egyik darabja, amely ritka, több színű kalcedonból készült („*vom calcidon mit mancherlai farben*”).⁴¹ Nyilván léteztek kevésbé értékes anyagból készült darabok is, ezeket azonban nem tartották fontosnak beemlíteni a testamentumokba. Erre lehet bizonyíték a vagyonos kereskedő, Hans Engel özvegye, Katherina asszony végrendelete, amelyben legjobb olvasóját („*pesst grallin pater noster*”) hagyja kiskorú lányára.⁴² Ezek szerint volt még más ilyen ingósága is, arról viszont már nem tartotta szükségesnek rendelkezni.

Az említett nemes anyagok mellett tovább emelték a rózsafüzérek értékét a különböző díszítések. A leggyakrabban ezüst- (hat kegy tárgy), vagy aranyozott gombokkal (10) látták el az olvasókat. Előfordult az is, hogy arany, vagy aranyozott keresztelékkel díszítették a kegy tárgyat (4 darab), illetve találunk példát a pártáknál már említett pézsmalmára (*pisem apfel*, *bisam knopf* – szintén négy darab) is. Egy esetben van adatunk olyan rózsafüzérről, amelyet valamilyen kővel díszítettek, az itt említett kék színű kőről azonban nem tudunk közelebbit. Az igazán

³⁸ Bár az elemezhető metszet igen szűk, mégis a rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható, hogy a nagy értékű kegy tárgyakról szóló említések alátámasztják a vagyoni elit elhatárolásánál alkalmazott módszert.

³⁹ SZENDE 2004, 198. Az egyre erősödő Mária imádatra utal a Máriát szimbolizáló rózsá. A *pater noster*ek reprezentációs értékét növelte, hogy a kör alakban önmagába záródó változatokat a nyakban lehetett hordani, így lényegében formailag sem álltak messze az ékszereknél már említett nyakláncoktól. Bildwörterbuch 212–213.

⁴⁰ Ez a ritkaság számba menő anyag tulajdonképpen a melegvízi tengerekben élő mézsvázú élőlények megkövesedett maradványaiból származik. Leggyakrabban vörös, vagy vörösesbarna árnyalatban fordul elő.

⁴¹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol. 231a.

⁴² AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol. 32b.

értékes daraboknál kombinálták a különféle díszítési módokat. Így például az egyik tekintélyes pozsonyi családhoz tartozó vagyonos kereskedő, Achatz Manhart felesége, Margaretha asszony korall olvasóján egy aranyból készült kereszt mellett ezüst gombok voltak láthatók („*corallin petten mit eim guld kreitz und silber knopff*”).⁴³ Előfordulnak olyan rózsafüzérek is, amelyeket medállal, vagy kis képecskékkel láttak el. Ilyen volt Beham egyik olvasója is, amelyet ezüst gombok és egy bölcsőben vagy jászolban fekvő gyermeket ábrázoló kép díszített („*coralline peten mit silber knepfen und ain kindlein ligt in ainer kriplein*”).⁴⁴

Az olvasók örökösei között – az ékszerekhez hasonlóan – a tulajdonos közvetlen családtagjai képezik a legnagyobb csoportot. Oldalági rokon csak két esetben fordul elő, a rokoni körön kívüli örökösök száma pedig hét. Amint azt a reprezentatív jellegű ékszereknél már tapasztalhattuk, itt is igyekeztek a testálók az értékes ingóságokat a szűk családi körön belül tartani. Rózsafüzéren kívül más kegytárgyakat csak zálogként említenek. Egy Isten báránya medált, egy arany keresztet és egy másik aranyból készült medált négy forint értékű adósságra zálogosított el egy nő a vagyonos szücsnél, Bartlme Pogensdorffernél.

Összességében tehát elmondható, hogy a kegytárgyak – értékes anyaguk miatt – a reprezentatív funkciót ellátó ingóságokhoz, főleg az ékszerekhez hasonlíthatóak. A párhuzam nemcsak a kegytárgyak készítésénél felhasznált értékes anyagok miatt állítható fel, hanem a tulajdonosok vagyoni helyzete, valamint a közeli családtagoknak az örökösök csoportján belüli magas részesedése miatt is.

⁴³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol. 240b.

⁴⁴ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol. 232a.